
ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ RELEVANT ISSUES OF LITERATURE STUDY

DOI 10.31489/2023Ph1/87-94

ӨОЖ 82

Ж.Ж. Жарылғапов*

*Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(E-mail: zharylgapov_zhan@mail.ru)*

Қазақ прозасындағы экзистенциалистік концепция

Мақалада философия мен әдебиетте XX ғасырда үлкен мәнге ие болған экзистенциализм ағымының негізгі ұстанымдары көрсетілген. XX ғасыр басындағы қазақ прозасында байқалған экзистенциализм ағымының белгілері М. Әуезов әңгімелері арқылы анықталады. Экзистенциализм ағымын әдебиеттің басқа да ағымдарымен салыстыра келіп, 1970-80-жылдар прозасына үлкен ықпал жасағаны Д. Исабеков, О. Бөкей, Ә. Кекілбаев шығармалары негізінде дәлелденген. Қазақ прозасының даму кездеріне баға бере отырып, бұл ағымның әдеби образдар жасауда қаншалықты әсері болғандығы қарастырылған. Жекелеген жазушылардың көркем шығармаларын талдай отырып, олардағы экзистенциалистік концепцияның сипаттары зерттелген. Осы арқылы қазақ прозасының эстетикалық-философиялық тұрғыдан тереңдей түскендігі, әдеби образдар шеңберінің ұлғайғандығы, қоғамдық санамен бірге көркем ойлау дәрежесінің де өзгерістерге ұшырағаны туралы тың тұжырымдар жасалған.

Кілт сөздер: әдебиет теориясы, қазақ прозасы, модернизм, әдеби ағым, экзистенциализм, жатыну мәселесі, көркем образ, әдеби-философиялық концепция.

Kipicne

Өткен ғасырдың мәдени кеңістігінде кеңістік пен кейіпкер қатынасын көркем зерделеу нәтижесінде өніп шығып, әдеби тенденциялардың бірі ретінде көрініс берген қазақ прозасындағы экзистенциалды ой ағымы бүгінгі күні айрықша назар аударуға сұранып тұрған мәселелердің бірі. XX ғасырда пайда болған, өз идеялық бастауын Гуссерль, Кьеркегор еңбектерінен алатын әлемдік ой ағымындағы бұл бағытты Марсель, Ясперс, Бердяев, Шестов, Бубер, Сартр, Камю, Бовуар, Хайдеггер сияқты философтардың қолдағаны мәлім. Кезінде «өмір сүру философиясы» деп аталған мұндай бағытты тек буржуазиялық идеологияның, буржуазиялық философияның толғамдарының нәтижесінде дүниеге келген теріс көзқарастар бағыты деген түсініктердің басым болғаны да шындық. Мәселен, «Экзистенциализмнің философия мен әдебиеттегі көрінісі» деген еңбек жазған поляк ғалымы Ежи Коссак: «Философиялық концепция ретіндегі қазіргі экзистенциализмнің әлеуметтік және тарихи негіздерін, оны ерекшелейтін идеялар мен сарындарды айтқанда біз философияның тарихындағы кең ауқымдағы пессимистік және нигилистік ағымдармен кезігеміз. Бұл адам ақыл-ойының қалыптасқан шындыққа бас көтеру тарихының құрамдас бөлігі» [1; 5], - дейді. Бірақ оның «Шындығында, шынайы адам үшін күрес экзистенциализмнің түрлі өкілдерін біріктіреді» [1; 55] сынды ой білдіруі бұл бағытты ұстанған ойшылдардың адамтанудағы рөлін мойындағаны еді. Және де олардың еңбектеріне қатысты құнды ғылыми тұжырымдар да айтқан.

---

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: zharylgapov_zhan@mail.ru

Зерттеудің деректері мен әдістері

Жалпы, экзистенциализм бағытының негізгі тенденцияларын саралай келсек, олар мынадай:

Біріншіден, қандай да болмасын білімнің көзі адам тұлғасының нақты болмысын талдаудан басталады. Адам болмысы — жалғыз шынайы ақиқат;

Екіншіден, адам өзінің жекелік мақсатына ұмтылу барысында ғана өз табиғатына үңіледі. Яғни, өмір сүру — өзінді-өзін қалыптастыру, өзінді-өзін ғана таңдау;

Үшіншіден, қандай да бір ортақ мақсаттар мен идеологиядан, жалпылық мүдделестіктен ауылы алшақ адамның жекелік болмысы ғана оны абсурдтық әлем, абсурдтық өмірден құтқарады;

Төртіншіден, адам өзінің күнделікті өмірінде өзін экзистенция ретінде, яғни нақты қайталанбайтын тұлға екенін сезіне бермейді. Ол үшін шекаралық ситуация — өліммен бетпе-бет келу керек. Тек сонда ғана адам өзінің шын бостандығын сезіне алады. Сонда ғана ол өзінің «жапандағы жалғыздығын» («заброшенность» — Хайдеггер), адам мен сыртқы әлемнің сәйкессіздігін түсіне алады. Бұл — экзистенциалистердің негізгі тұжырымдарының бірі.

Бір сөзбен айтқанда, экзистенциалистер концепциясы әлем және жалғыздық ұғымынан өрбиді. Алайда, олардың тұжырымдарында адамның ортамен, басқа адамдармен байланысы тіпті қарастырылмайды деу қисынсыз. Әлемдік философиядағы бұл бағыттың ірі өкілдері — М. Хайдеггер, К. Ясперс, Ж.П. Сартрлерді ортақтастырып тұратын басты белгі — адам болмысына Мен және Басқалар ұғымы тұрғысынан келуі. Олар үшін қоғамдық қатынастар сияқты қозғалыс түрлері абстракция, негізгі шындық — субъективтілік.

Осындайлық ой-тұжырымдардың негізгі құяр арналарының бірі — адам өзінің әлемдік жалғыздығын түйсіну арқылы қоғамнан, сондағы қалыптасқан қатынастар мен нормалардан жатсынуы. Экзистенциалистік таным мен олардың ұстанған концепцияларын, теориялық қырларын қарастырған еңбектердің түгелі дерлік келіскен тоқтам бар. Ол — экзистенциализмнің мәдени құлдырау, рухани дағдарыс кезінде күш алатыны. Экзистенциалистік ой-пікірдің ХХ ғасырда бой көтеруіне бірінші дүниежүзілік соғыстың әсері және адамзат баласының бір-біріне жойқын майдан ашқан екінші дүниежүзілік соғыстың уақытында әсері күшейгені осыдан болса керек. Өйткені «Выражая настроение пассивности, неверия и отчаяния, они свидетельствуют и о драматическом пути людей, изверившихся в истории и прогрессе и ищущих решения вне этого мира, люди обращаются к мысли о трагичности всеобщей судьбы» [1; 18-19]. Яғни, экзистенциалистік ой ағымы қоғамдық құрылыстағы және әлемдік деңгейдегі қайшылықтар терендегенде, санадағы қақтығыстар кезеңінде адам өзінің фәнидегі жалғыздығын барынша түсінеді деген пікірді ұстанады.

Екінші дүниежүзілік соғыстың зардаптары мен қасіреттері Францияда экзистенциализмнің жастар арасынан бұрын-соңды болмаған қолдауына ие болды. Әлемдік дағдарыс жаңа дүниетанымның қалыптасуына, оған дейінгі өмір сүріп келген қалыпты көзқарастардан бас тартуға дейін әкелді. Осы кезеңде Г. Марсельдің, Ж.П. Сартрдың қоршаған әлемді қатыгез, трагедия мен қарама-қайшылыққа толы екендігі жайлы пікірлері алдыңғы қатарға шықты. Мұндайлық ой тек қана француз ойшылдарында ғана емес, жалпы экзистенциализмнің теориялық базисі ретінде танылды. Хайдеггердің «Человек есть и он есть человек, поскольку он экзистирует. Он выступает в открытость бытия, какою является само бытие, которое в качестве броска бросила сущего человека в «заботу». Брошенный таким образом человек стоит «в» открытости бытия. «Мир» есть просвет бытия, в который человек вступает своим брошенным существом» [2; 212], - деген ойы Ж.П. Сартрдің «дүние — бос» идеясымен тамырласып жатыр. Экзистенциалистер осы тығырықтан шығудың жолын адамның жеке болмысы, оның «мені» арқылы шешуге тырысты. Мұндай ізденістер бұл бағыттың таза песимистік және нигилистік арнада қалып қоймағандығын көрсетеді. Олар үшін шындықтың ең үлкені жеке адамның өмір сүру барысында нақты «сезілетін», «танылатын» шындық. Зерттеуші Т.А. Сахарованың сөзімен айтсақ, «У человека, заявляют экзистенциалисты, сущность подчинена существованию: именно существование является для него подлинной и первичной реальностью. Человек не детерминирован своей сущностью, она лишь возможность и становится действительностью только в процессе существования. Человек «брошен в мир» без сущности. Он сам ее создает в процессе своего существования» [3; 23].

Нәтиже және талқылануы

Қазақ әдебиетіндегі осы философиялық ойдың кейбір көріністерін ХХ ғасыр басынан-ақ байқаймыз. Қазақ прозасының бастапқы кезеңдері мен соңғы жылдары аралығын бір-бірімен байланыстыра зерттеп, жалпы бұл жанрдың қалыптасып-дамуындағы негізгі көркемдік заңдылықтарды ашуға

арнаған еңбегінде қазақ зерттеушісі А. Исмақова Ш. Құдайбердіұлы, М. Дулатов, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, М. Әуезов шығармаларындағы экзистенциалистік мәселелердің қойылысы жайлы біршама құнды пікірлер айтты. «Тематика казахской прозы 20-х годов катастрофична и расколота, здесь льется кровь, рушатся мечты и иллюзии. По агрессивности этот мир поражает нас своей внутренней оппозицией, порождающей шум и ярость степи. Для этих писателей важно показать, как герой под воздействием жизненных событий становится человеком-личностью» [4; 119], - деп жазады ғалым.

XX ғасыр басындағы саяси-әлеуметтік, қоғамдық жағдай сол шақтағы алғашқы прозалық туындылардың проблематикасын белгіледі. Уақыт өткен сайын асқына түскен отарлық бұғау, қазақ даласындағы бір қоғамдық формациядан екіншісіне өту, әкімшілік-саяси құрылымдардың күштеп ауыстырылуы барысындағы өліара кезең, салт-сана, ел арасындағы өрескел жүгенсіздіктер, адамдық ардың ала жібін аттаған паракорлық сол дәуірдегі әдеби шығармаларға арқау болған шындықтар. Қазақ халқының басына түскен ауыртпалық, қым-қуат тіршілік сол кезеңдегі қаламгерлердің қарапайым адамның жан-дүниесіндегі өзгерістеріне үнілуге мұрындық болды. Адам табиғатының трагедиялылығы, бұл өмірдегі таусылып бітпес «күйбең» қарекеті жайлы, әлемнің, болмыстың қатыгездігі, оның адам тіршілігімен үйлесе бермейтін қайшылығы жайлы ойлар алғашқы экзистенциалистік пікірлердің көрінісі ретінде танылады.

Алғашқы прозалық үлгілердің көпшілігіне тән трагедиялық әуен трагедиялық бейнелер кеңістік пен адам тұлғасын сыртқы дағдарыстармен, барынша өткір мәселеге айналып кеткен рухани ауытқулармен тығыз байланысты. Мұндай ерекшелікті Мұхтар Әуезовтің өткен ғасырдың 20-шы жылдары жазған әңгімелерінен байқар едік. Қазақ әдебиеттануында бұл мәселені алғашқылардың бірі болып көтерген Е. Аманшаев жазушының «Қорғансыздың күні» жайлы: «Әңгімедегі кеңістік тұйықталған вакуум секілді. Жер-дүние Өлім деген тұйыққа тіреліп, өлім деген вакуумнан шығар тесік таба алмай қымтырылулы. Адам тұйыққа туа сала тасталған», - дейді [5; 93]. Автор пікірі теориялық тұрғыдан толық дәйектеліп жатпаса да, бұл жерде біраз ойға қорек болатын көзқарас жатыр. Адамның әлемдегі жалғыздығын бейнелеудегі айрықша қызметі бар — табиғаттың символикалық функциясы да сыншы мақаласында орынды ескерілген.

«Не бауыры, не сыртында ықтыртын жоқ ысқаяқ. Аркалық жадағай жалғыз қабат болған соң, қыс күнінде жел терісінен соқса да, оңынан соқса да паналығы жоқ: азынап тұрады... Жыл сайын қыс басынан қарлы болып малға панасы жоқ болғандықтан, бауырын жайлаған ел малын өлтіріп, өзге ел аман отырғанда, шолақ жұттың құрығынан құтылмайтын» [6; 67].

Бұл суреттеменің көркемдік-эстетикалық қуаты сонда — сұрықсыз қысқы даланың келбетін, айықпайтын ызғарды сезіндіре отырып, жазушы алдағы трагедияны болжайды. Жаһандағы қылт еткен тіршілік атаулыны зәрлі үскірігімен жайпап келе жатқан қаһарлы табиғат өз үстемдігін жүргізіп тұр. Астан-кестен әлемнің ортасында тіршіліктің нышанын уақытша ғана білдіріп тұрған қаралы үй де жалғыз. Кешегі күні жалғанды жалпағынан басқан, дәуірінің арыстаны — Күшікбайдан да қалған жалғыз белгі — мола ғана. Дәурені өтпестей болған батыр моласының үстінде ақ түтек бүркіген боран сан-түрлі қимылмен «биге салады». Кемпірдің монологы да жалғыздықтың күйін шертеді.

Қаршадайынан тағдырдың қатыгездігін көріп келе жатқан Ғазиза — қорғансыз. «Бұрынғы бейнет, бишаралық былай тұрсын, мынау көрген мазақ не? Осынша қорлау, рәсуалау не?.. Бүгінгі өмір бойында құлағы естімеген зорлық зұлымдықты көруге не жазық қылып еді?.. Ешбіріне жауап жоқ. Бірақ қайда жүрсе де, артынан көлеңкесіндей қалмай жүрген бір сорлылық, бір жылау» [6; 86]. Ғазиза үшін өлімнен қашатын жол қалмаған. Осы ойға бекіген ол басы ауған жаққа қаңғып кетпейді, ол өлілердің мекені молаға беттейді. Шын еркіндік сол жақта тәрізді.

Мұндайлық ойдың М. Әуезов творчествосындағы тағы бір көрінісі — «Жетім» әңгімесі. Қасым да осы түнерген түнектің ортасында, одан қарманып шығуға қауқарсыз күйінде өлімге ұшырайды. Жазушы трагедиялық ситуацияға сәйкес ахуал қалыптастырады.

XX ғасыр басындағы экзистенциалистік тенденция тапшыл әдебиет толық үстемдік құрған 30-жылдары көркем прозаның идеялық-эстетикалық қабатынан ығыстырылып кетті. Алайда бұл концепцияның «жылымық» кезеңде қайтадан өрістей бастағанын аңғарамыз. Мәселен, «Сүйекші» сынды повеске үңіле отырып Д. Исабеков творчествосына әлемдік әдеби-философиялық ағым — экзистенциализмнің әсері болғандығын айта аламыз. Мұндайлық өзгеше нышан Дулаттың басқа да шығармаларында аңғарылады деуге негіз бар. Сыншы Ә. Бөпежанова қаламгер шығармашылығына шолу жасай келіп: «Ал жазушы творчествосынан сарын іздесек, шығыс поэмаларынан да, тіпті Толстойдың көпке мәлім «қорлық жасағанға зорлық жасама» принципінен де емес, кезінде бізде ағаш аттың басына ілінген, батыс философиясының, сондай-ақ әдебиетінің де қуатты ағымы — экзистенциализм-

мен үндестіктерді зерделер едік», - деген біршама батыл пікір айтқан болатын [7; 19]. Осы түйінді ойлар жан-жақты дәлелденуін күтіп қалғаны да рас.

Ғұмыры бір повеске жүк болатын орталық кейіпкер — Тұңғыш бұл күнде жан-дүниесі аяусыз тоналған, сүлдерін ғана сүйретіп жүрген, басқаларға беймағлұм қауқиған тіршілік иесі. «Бұл жарық дүниеде аз жасады ма, көп жасады ма, рахат көрді ме, бейнет көрді ме, бағы ашылған ба, соры қайнаған ба, бұл жағын да ойлап толғамайтын секілді. Мынау қан базардай құжынаған адамдар тіршілігінде дәулет бар, мансап бар, талас бар, тартыс бар, қайғы бар, сүйініш бар-ау деген сезім оның миына есте оралған емес. Ол ештеңеге қызықпайды, ештеңеге жанталасып ұмтылмайды, еш уақыт орынбайды» [8; 227].

Тұңғыштың осы сипаты руханилықтан жұрнақ қалмаған, сезімдік қасиеттері өліп кеткен Үндемеске айналған шағына дейінгі аралықта жеке адамның үлкен тағдыры жатыр. Тұңғыш — Аманат — Кеңкелес — Диуана — Үндемес аттарының әрқайсысы оған тағдырдың тепкісі салған таңбалар. Тұңғыштың адамдық болмысынан біржолата айрылу процесінің кезеңдері оған қойылған осы бір аттармен байланысты. Зорлықтың алғашқы ащы дәмін ол әкесінің кездейсоқ өлімінен кейін, жала құрбанына айналып, Доскей ауылына аманатқа тапсырылған шағынан тата бастайды. «Мейірімсіз тағдыр түк таппағандай бейкүнә, дәрменсіз баланы осылайша тумай жатып тәлкекке айналдырды» [8; 239].

Тұңғыш барған сайын өзінің адамдық тірегінен алыстап бара жатты. Д. Исабековтің кейіпкерінде нақты белсенді іс-әрекет жоқ. Қаһарманға үстемдік жасайтын нақтылы жағдай, жағдай болғанда трагедиялық жағдай, әділетсіз өмірдің объективті бейнесі. Тұңғыш адам төзгісіз қияметтер мен өмірдің мынау қаскөй баянсыздығына мойынсұнған адам. Ол осы қиянаттың негізгі себептерін, төркінін іздеуге де, оған жан-тәнімен қарсы тұруға да бейілсіз. Повесте оның сезімдік ахуалы, ішкі портреті, толқыған жан әлемі де мардымсыз күйде көрінеді. Тұңғыш көз ашпай келе жатқан ауыртпалықтың бәрін «тағдырдың салғанына» жориды. Басындағы қиянаттың бәрі оның жанында емес, тек тәнінде ғана сезіледі. Ең бастысы онда тағдырға деген налу жоқ. Өйткені кейіпкердің басында ерік пен бостандығы жоқ. Трагедияның үлкені де осында. Ол өзімен ісі жоқ, өздігінен тоқтамай сусып өтіп жатқан өмір ағысының (экзистенцияның) қақпақылы ғана. Осы дәрменсіздік оны белсенділіктен айырған.

Қарапайым ғана жанның көкірегіндегі құпияға үңілуге тырысатын Дулаттың Тұңғыш арқылы көрсетпек болғаны — адамның мына өмірдегі кері кету процесі. Бұл жерде Тұңғыштың Үндемеске айналу процесі. Ал бұл кері эволюция адамдардың адамдардан жатсынуының нәтижесінде белең алады. Тұңғыш өмірден мейірімділік, адамдар тарапынан жылы ықылас пен қамқорлық көрмей-ақ қойды. Өмірден өз сыбағасын ала алмай, жарық дүниеге елеусіз келіп, елеусіз кетті.

Жазушы өмірдің трагедиялық суретін жасай отырып, сол өмірге жеке адамның панасыздығы мен қорғансыздығын, жалғыздығын, тағдырының талайсыздығын меңзейді. Биологиялық, физиологиялық қасиеті бір адамдардың бір-біріне деген қаскөйлігінің өзі өмір мағынасыздығына алып келетін тәрізді. Бұл жерде америкалық ғалымы С. Финкелстайнның «Человек не может познать другого — вот что выдается за вечную истину жизни. Современная экзистенциалистическая литература показывает, как люди терзают друг друга в хаотическом абсурдном мире насилия» [9; 231] деген ойы Дулат Исабеков шығармасына да қатысы бар.

Адамдар бір-біріне неге тасбауыр? Осы сауалға жауап іздейтін Д. Исабеков «Сүйекші» повесінде өз кейіпкерлерінің өмір сүру кеңістігіне трагедиялық әуенде баға беруді нысанаға алған. Сондықтан да Тұңғыш мынау жалғанда ешкімнің шапағатына, жылы алақанына жарымай өтті. Тұңғыш тағдыры басқалардың тарапынан ұмытылған тағдыр. Оның ата-бабасында жоқ кәсіп — көр қазушылықпен айналысуының өзі көп жайды аңғартады. Өйткені ол іс-әрекетіне баға бере алмастай халге жеткен, Үндемеске айналған. Шығармадағы трагедиялық пафостың тереңдеп кеткені соншалық, жазушының повесті оптимистік рухта аяқтауына мүмкіндік бермеген.

Жалпы трагедиялық пафос Д. Исабековтің бірнеше повестеріне ортақ қасиет. Сондай шығармалардың бірі — «Тіршілік» повесі. Біздің ойымызша, повестің композициялық құрылымында алма-кезек суреттеліп отыратын Молдарәсілдің ғұмырбаяны Қыжымкүл образының трагедиялық халін таныту үшін алынғандай. Жазушының негізгі діттегені — Қыжымкүлдің қарама-қайшылықты тағдыры. Екеуінің қосылып, шаңырақ көтеруі де кездейсоқ. Қыжымкүлді Киеванның етегінен ұстатқан қасиетті махаббаттың сезімі емес, тағдыр тәлкегінен әбден сілікпесі шыққан, содан құтылудың далбаса амалын іздеген, тіршіліктің зұлымдығынан титықтаған жанның ессіз қадамы болатын. Кешегі бұрала басқан бай қызының алғаш рет белгісіз біреуден зорлық көруі оны өмірдің қызығы жайлы арманы мен қиялынан адастырып, болашақ тағдырын мүлде басқа арнаға салып жіберді. Қыжымкүл мейірім-

сіз дүниенің талауына он екіде бір гүлі ашылмай жатып тасталды. Оның қайғы мен налаға толы, өксікті өмірінің асқан шегі — өз туғандарынан өгейлік көруі. Қыз әкесі Дәулетбай үшін «Ұрпақ намысын таза сақтаудың бір-ақ жолы бар-ды, ол сүйекке таңба түсірер қыздан безіну, мұқаттым ба деп миығынан күліп, масайрап жүрген белгісіз жауына қатыгездікпен жауап қатып өз перзентінен бас тарту, сөйтіп майдагер келекені адам құлағы естімеген қаталдықпен бүркемелеп, сонымен ұмыттырып жіберу» [8; 342].

Әкесінің баласынан безінуінің басты күнаһары — жарық дүниеге келмеген бала. Яғни, Адам. Ал, осы Адам мынау өмірге келмей жатып-ақ одан бойын аулақ ұстағысы келетін басқа Адамдарға не жазып еді? Демек, оның маңдайына тумай жатып мекнат көру жазылған. Адамдар арасына келісімен алда оны тәлкекті тағдыр күтіп тұр ғой. Сонда «адамның бір қызығы — бала» деген қайда? Адам баласының игі мақсаты, үміті мен арманын болашаққа жеткізетін ұрпақ қалдыру дейтін асыл мұраты қайда? Адамның адамға деген мейірімі қайда? Неге адамдар осынша тозған?

Ғылым әдебиетте болатын трагедиялық бейнелеудің басты деген екі аспектісіне көңіл бөледі. Біріншісі — адамның әлеуметтік болмысына қатысты да, екіншісі — адам мен оны қоршаған болмыстың келіспеушілігінен, үйлесім таппағандығынан болатын, жеке тұлға басындағы трагедия.

Әлем классикасымен мұқият танысқан Д. Исабеков трагедиясында осы соңғы ерекшелік басым. Жазушы кейіпкерлерінің басындағы ахуалды белгілі бір тарихи кезеңдегі «әділетсіз қоғамға» жаба алмаймыз. Дулат шығармаларындағы болып жататын оқиғалар мекен мен мезгілі жағынан әдейі тиянақталмаған.

Автор үшін ол негізгі мақсат та емес. Қаламгердің біз зерттеп отырған повестеріндегі трагизм жазушының нақты бір қоғамдағы әлеуметтік шындыққа келіспеу идеясынан, наразылығынан емес, жалпыға ортақ категориялардан туындайды. Негізгі идея — осы дүниеден жақсылық дәметіп келетін адамдардың тіршілігі ешкім танып білмес, ешкім ұғынып білмес кездейсоқ жайлардан тұратыны, тағдырдың қақпақылындарынан тұратын адам өмірінің мәнсіздігі мен қорғансыздығы. Жазушының дйттеуінше «Сөйтіп дүние дүние болғалы бері сан жетпес ғасырлар бойы сарыла күтіп, жаңа қолы жеткен мына өмірден жетпіс-сексен жыл ғана бұйығы тіршілік кешіп, белгісіз тұңғыыққа қайта аттанады» [8; 391].

Бұл жолдардың жазушы үшін тұжырымдамалық маңызы бар. Қаламгер философиясында адам тағдырындағы қарама-қайшылық өмір қарама-қайшылығынан туындап жатады. Адамның адамдығы оның қоғамдағы орнымен, әлеуметтік белсенділігімен емес, рухани дүниесімен ғана өлшенеді. Онсыз мынау өмір абсурдқа айналады.

Нәтижелер мен олардың талқылануы

Адам болмысына қатысты терең философиялық толғаныстар 1970-80-ші жылдар прозасының дарынды өкілдерінің бірі — Ә. Кекілбаев шығармашылығының да негізгі бағыттарын айқындады. «Шыңырау», «Күй», «Ханша-Дария хикаясы», «Бәсеке», «Құс қанаты», «Шеткері үй» повестері, «Аңыздың ақыры» романы жазушының адам жөніндегі көркемдік-философиялық концепциясын барынша ашып көрсетуге болатын көркем шығармалар.

Жазушының «Шыңырау» повесіндегі бас кейіпкер Еңсеп ата кәсібі — құдық қазумен қоңырқай тірлік кешіп жүрген, өз ортасы үшін елеусіз ғана адам. Оның өмір сүріп келе жатқан осы шағына дейін «қыран топан қызыққа батқан берекелі өмірі жоқ. Түксиген сыз қабырғалар мен қиыршық топырақтан басқа, екі иінінен аждаһадай айқара басқан көр-қараңғыдан басқа, көргені де шамалы. Бірақ оның осы қара көр қуыс пен бір шөкім сұрқай өмірінен бөгде ойлайтын да ештеңесі жоқ еді» [10; 363].

Суреткер өзінің стильдік бедері — аналитикалық, философиялық баяндауға сүйене отырып, шығарманы трагедиялық коллизияларға құрады. Еңсепті ғұмыр бойы иектеп келе жатқан сезім — үрей мен күдік. Осы үрей сезімі «Шекспир айтқандай адамды ерлікке бастаған, адамның пасық сезімдерінен жиіркендіретін ұғымнан басқаша» [11; 213] екендігі повестің алғашқы рецензияларында айтылып қалды да, әрмен қарай тереңірек сөз болған жоқ.

Ол жер шұқып құдық қазу барысында, шыңыраудың түбінен судың шығу-шықпауы екіталай. Өзі ойлаған межеге жеткенде «өлім аузында жүрген кісінің» күйін кешеді. Баяғыдағы сәл болмашы қуанышы, бұдан әлдеқайда бұрынғы, тіпті кешегі талай-талай құдық қазып бетегелі белге берекелі су келтіргендегі қызығының барлығы ұмытылады. Еңсептің бойындағы үрей сезімі талай жылғы құдықшылық еткен кәсібінің нәтижесінде пайда болды дейік. Ал тас қараңғы шыңырау түбінен жарық әлем — жердің бетіне шыққанда бұл сезімнің көлеңкедей еріп жүретіні қалай? Жазушы Еңсептің ең-

сесін езгілеген осы бір сергелдең сезімдердің түпкі сырын оның тек құдықшылығынан ғана емес, тіршілік еткен ортасынан да табады. Демек, Еңсеп еңбегінен ғана жатсынбайды. Оны жатсындырған мынау қатыбас өмірі мен кекілінен сипамаған тағдыры. Яғни, үрей мен күдік Еңсептің тіршілік ету формасына айналып кеткен. Ақырында ол «өз өмірінің ішіндегі ең терең шыңырауды қазып жүріп қазаға ұшырады» [12; 9]. Қу тақырдан талай рет су шығарған ағасы Дәржанның да тағдыры осылай аяқталған.

Экзистенциалистер концепциясы бойынша қорқыныш пен үрей ғана адам өмірінің өлімге барып тірелетін мағынасыздығын таныта алады. Сөйтіп барып адам өз өмірінің шынайы ақиқатына көзі жетеді. «Сонда ғана, - деп жазады Е. Коссак Хайдеггер философиясын талдай отырып, адам өзінің бөтен әлемге тасталғандығын сезеді, оны үрей мен қорқыныш атаулыдан құтқаратын «өлімге деген еркіндігі» қалады» [1; 60].

Сол тәрізді Еңсеп басындағы нала мен мұңды кездейсоқ шындық деп танудың реті болмай қалады. Оның жеке басы мен қиындыққа толы еңбегі өз ортасынан бағасын ала алмай кетті. Үстірттің үстіндегі суы бір ортаймай шалқып жататын құдықтың «Еңсеп қазған» емес «Еңсеп өлген» деп аталып кетуі соның белгісіндей. Яғни, оның өмірі табаныңды тірердей, соған көңіл қойып сенетіндей шындықты таба алмаған күйі өтті. Бұл жерде Фолкнерлік идея бар: «Истины... Не думаю, что их вообще можно найти. Они лишь могут быть предметом постоянных и настойчивых поисков для отдельных частиц абсурдного бытия» [13; 201] деген.

Ә. Кекілбаев Еңсептің жалғыздық өмірін, сайқымазақ тіршілігін сыртқы моральдық қатынастар мен ішкі сезімдік әсерлерді тұтастықта суреттеу арқылы нанымды етіп көрсете біледі. Қаламгердің трагедияны адаммен туасы бірге, табиғи дейтін экзистенциализм өкілдерінен тоқайласатын тұсы да осында.

О. Бөкей шығармашылығынан осындай танымның әсері бой көрсетпей қалмайды. Кеңістік және жалғыздық ұғымы оның шығармашылығының басты тірегі болып табылады. «Қар қызы» повесінде бір-бірінің сырын жетік білетін боп көрінген үшеу — Нұржан, Аманжан, Бақытжан мынау жалпақ әлемде, шет-шегі көрінбестей суық дүниемен жалғыз қалғанда беймағлұм болып келген сырларын ашады. Ең бастысы, олардың кеңістікке деген қатынастарындағы өмір танымдық тайталастары басталады. Демек, экзистенциализмнің шындық, ақиқат өмір мен өлімнің тым жақындап келген аралық ситуацияда ашылатыны жөніндегі идеясы шығарма өзегіне айналған. Жазушы осы бір тартысты ситуацияға кейіпкерлерін әдейі салады да, өлім категориясының мағынасын төрешілік ұғымында қабылдайды.

О. Бөкейдің «Сайтан көпірінде» адам рухының мәңгіліктілігі мен табиғат рухының арасы сабақтас алынғанын аңғарар едік. «Қар қызы» повесінде адам зауал шақ — өліммен бетпе-бет келіп барып қана өз шынайы болмысын танытатыны жөніндегі экзистенциялық пікір осы шығармада да бар. Өйткені Аспанға да, Аманға да сайтан көпірден өту шаруашылық мақсаттардан гөрі ішкі рухын сынау үшін керек. «Әркімнің алдында түптің түбінде өтпей қоймайтын «Сайтан көпірі» бар. Тек қорықпағандар ғана арғы жағалауға шығып мақсатына жетпек» [14; 248]. Сайтан көпірден өту дегеніміз — өлімге тым-тым жақын келу немесе өмірмен қоштасу. Сонда да Аспан шал мен оның баласы Аман осы бір қатерлі сынға бел буады. Бұл тұста А. Камюдің айтқанына келісеміз. Атақты жазушы: «Дело в том, что у нас нет опыта смерти. Испытанным, в полном смысле слова, является лишь то что пережито, осознанно. У нас есть опыт смерти других, но это всего лишь суррогат, он поверхностен и не слишком нас убеждает» [15; 231] - деп жазғаны бар-тын.

Аспан да «өліп-тірілуді» басынан кешіргеннен кейін өзгеріп сала бергендей, айнала дүниеге, адамдарға деген, өзіне деген көзқарасының көкжиегі кеңігендей. Экзистенциалистік таным үрдісінде адамның «өзін-өзі таңдауы», «өзін-өзі ашуы» сияқты орныққан ұғымдар бар. Бұл жөнінде Ж.П. Сартр былай дейді: «Человек находится постоянно вне самого себя. Именно проецируя себя и теряя себя вовне, он существует как человек. С другой стороны, он может существовать, только преследуя трансцендентные цели. Будучи этим выходом за пределы, улавливая объекты. Лишь в связи с этим преодолением самого себя, он находится в сердцевине, в центре этого выхода за собственные пределы» [16; 343].

Қорытынды

Мақалада Д. Исабеков, Ә. Кекілбаев, О. Бөкей сынды жазушылардың жекелеген шығармаларын талдай отырып, олардың әлеуметтік-философиялық концепцияларында экзистенциалистік ой ағымының болғандығын көрсетуге тырыстық. Әрине, 1970-80-жылдар кезеңіндегі қазақ прозасындағы

идеялық-философиялық ерекшелікті тек қана экзистенциализм сияқты ағым тұрғысынан ғана баға беру бірден-бір дұрыс жол саналмайды. Біз мәселені аталып отырған жазушылардың шығармаларындағы көп қабатты философиялық ойдың бірі ретінде қарастырдық.

Экзистенциализмді адамзаттың рухани дамуына тек қана кері әсер ететін ағым деп түсіну бүгінгі ғылым үрдісінен артта қалушылық болар еді. Бұл ағымды қолдаушылар қайта адамзат алдындағы қордаланып қалған мәселелерді меңзеді. Бұл жерде тағы да Ж.П. Сартрға жүгінейік. «Экзистенциалист охотно заявит, что человек — это тревога. А это означает, что человек, который на что-то решается и сознает, что выбирает не только свое собственное бытие, но что он еще и законодатель, выбирающий одновременно с собой и все человечество, не может избежать чувства полной и глубокой ответственности» [16; 325], - деп жазады ол.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Коссак Е. Экзистенциализм в философии и литературе / Е. Коссак. — М.: Политиздат, 1980. — 360 с.
- 2 Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления / М. Хайдеггер. — М.: Республика, 1993. — 447 с.
- 3 Сахарова Т.А. От философии существования к структурализму / Т.А. Сахарова. — М.: Наука, 1974. — 394 с.
- 4 Исмакова А.С. Казахская художественная проза. Поэтика, жанр, стиль (начало XX века и современность) / А.С. Исмакова. — Алматы: Ғылым, 1998. — 394 с.
- 5 Аманшаев Е. Жалғандағы жалғыздық / Е. Аманшаев // Уақыт және қаламгер: Әдеби-сын мақалалар. — Алматы: Жазушы, 1990. — Б. 89-107.
- 6 Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы / М. Әуезов // Т.1: Өңгімелер. — Алматы: Жазушы, 1979. — 456 б.
- 7 Бөпежанова Ә. Болмыспен бетпе-бет / Ә. Бөпежанова // Парасат. — 1990. — № 12. — Б.18-19.
- 8 Исабеков Д. Екі томдық таңдамалы шығармалар / Д. Исабеков // Т.1: Повестер. — Алматы: Жазушы, 1993. — 544 б.
- 9 Финкелстайн С. Экзистенциализм и проблема отчуждения в американской литературе / С. Финкелстайн; пер. с англ. Э. Медниковой. — М.: Прогресс, 1967. — 319 с.
- 10 Кекілбаев Ә. Екі томдық таңдамалы шығармалар / Ә. Кекілбаев // Т.1: Роман және повестер. — Алматы: Жазушы, 1989. — 400 б.
- 11 Әбжанов Т. Еңбектің Еңсепті «жатынуы» / Т. Әбжанов // Жұлдыз. — 1993. — № 9. — Б. 212-214.
- 12 Бельгер Г. Дала балладалары / Г. Бельгер // Ә. Кекілбаев. Екі томдық таңдамалы шығармалар. Т.1: Роман және повестер. — Алматы: Жазушы, 1989. — Б. 5-14.
- 13 Фолкнер У. О литературе / У. Фолкнер // Вопросы литературы. — 1977. — № 1. — С. 197-228.
- 14 Бөкей О. Екі томдық таңдамалы шығармалар / О. Бөкей // Т.1: Повестер. — Алматы: Жазушы, 1994. — 496 б.
- 15 Камю А. Миф о Сизифе. Эссе об абсурде / А. Камю // Сумерки богов; сост. и общ. ред. А.А. Яковлева. — М.: Политиздат, 1990. — С. 222-318.
- 16 Сартр Ж.П. Экзистенциализм — это гуманизм / Ж.П. Сартр // Сумерки богов; сост. и общ. ред. А.А. Яковлева. — М.: Политиздат, 1990. — С. 319-344.

Ж.Ж. Жарылғапов

Экзистенциалистская концепция в казахской прозе

В статье отражены основные положения экзистенциализма, который приобрел большое значение в философии и литературе в XX веке. Признаки экзистенциализма, наблюдаемые в казахской прозе начала XX века, определяются рассказами М. Ауэзова. Течение «экзистенциализм» изучается наряду с другими течениями литературы. О том, что это литературное течение оказало большое влияние на прозу 1970–80-х годов, свидетельствуют художественные произведения Д. Исабекова, О. Бокея, А. Кекильбаева. Оценивая этапы развития казахской прозы, рассмотрено, какое влияние это течение оказало на создание литературных образов. Анализируя художественные произведения отдельных писателей, исследованы характеристики экзистенциалистской концепции в них. Сделаны новые выводы об эстетико-философском углублении казахской прозы, увеличении круга литературных образов, изменении степени художественного мышления вместе с общественным сознанием.

Ключевые слова: теория литературы, казахская проза, модернизм, литературное течение, экзистенциализм, проблема отчуждения, художественный образ, литературно-философская концепция.

Zh. Zharylgapov

Existentialist concept in Kazakh prose

The article reflects the main provisions of the current of existentialism, which acquired great importance in philosophy and literature in the twentieth century. The signs of the flow of existentialism observed in Kazakh prose of the early twentieth century are determined by the stories of M. Auezov. The course of existentialism is studied along with other literary trends. The fact that this literary trend had a great influence on the prose of the 1970s and 80s is evidenced by the works of D. Isabekov, O. Bokey, A. Kekilbayev. Assessing the stages of development of Kazakh prose, it is considered what influence this trend had on the creation of literary images. Analyzing the artistic works of individual writers, the characteristics of the existentialist concept in them are investigated. New conclusions are drawn about the aesthetic and philosophical deepening of Kazakh prose, an increase in the range of literary images, a change in the degree of artistic thinking along with public consciousness.

Key words: literary theory, Kazakh prose, modernism, literary trend, existentialism, the problem of alienation, artistic image, literary and philosophical concept.

References

- 1 Kossak, E. (1980). *Ekzistentsializm v filosofii i literature* [Existentialism in Philosophy and Literature]. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 2 Hajdegger, M. (1993). *Vremia i bytie: Stati i vystupleniia* [Time and Being: Articles and speeches]. Moscow: Respublika [in Russian].
- 3 Sakharova, T.A. (1974). *Ot filosofii sushchestvovaniia k strukturalizmu* [From philosophy of existence to structuralism]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 4 Ismakova, A.S. (1998). *Kazahskaia khudozhestvennaia proza. Poetika, zhanr, stil (nachalo XX veka i sovremennost)* [Kazakh fiction. Poetics, genre, style (early twentieth century and modernity)]. Almaty: Gylm [in Russian].
- 5 Amanshaev, E. (1990). *Zhalgandagy zhalgyzdyq* [Loneliness in falsehood]. *Uaqyt zhane galamger: Adebi-syn maqalalar — Time and the writer: literary and critical articles*, 89-107. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 6 Auezov, M. (1979). *Zhiyrma tomдық shygarmalar zhinagy* [Collection of works in twenty volumes] (Vols. 20; Vol 1). Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 7 Bopezhanova, A. (1990) *Bolmyspen betpe-bet* [Face to face with being]. *Parasat*, 12, 18-19 [in Kazakh].
- 8 Isabekov, D. (1993). *Eki tomдық tandamaly shygarmalar* [Selected works in two volumes] (Vols. 2; Vol 1). Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 9 Finkelstajn, S. (1967). *Ekzistentsializm i problema otchuzhdeniia v amerikanskoi literature* [Existentialism and the Problem of Alienation in American Literature]. (Ye. Mednikova, Transl.). Moscow: Progress [in Russian].
- 10 Kekilbaev, A. (1989). *Eki tomдық tandamaly shygarmalar* [Selected works in two volumes] (Vols. 2; Vol 1). Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 11 Abzhanov, T. (1993). *Enbektin Ensepti “zhatsynuy”* [The “alienation” of labor from Yesepa]. *Zhuldyz*, 9, 212-214 [in Kazakh].
- 12 Bel'ger, G. (1989). *Dala balladalary* [Steppe Ballads]. A. Kekilbaev. *Eki tomдық tandamaly shygarmalar. Roman zhane povester* (Vols. 2; Vol. 1). Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 13 Folkner, U. (1977). *O literature* [About literature]. *Voprosy literatury — Questions of Literature*, 1, 197–228 [in Russian].
- 14 Bokei, O. (1994). *Eki tomдық tandamaly shygarmalar* [Selected works in two volumes] (Vols. 2; Vol 1). Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 15 Kamiu, A. (1990). *Mif o Sizife. Yesse ob absurde* [The myth of Sisyphus. An essay on the absurd]. *Sumerki bogov — Twilight of the Gods*. A.A. Yakovlev (Ed.). Moscow: Politizdat, 222–318 [in Russian].
- 16 Sartr, Zh.P. (1990). *Ekzistentsializm — eto gumanizm* [Existentialism is a humanism]. *Sumerki bogov — Twilight of the Gods*. A.A. Yakovlev (Ed.). Moscow: Politizdat, 319–344 [in Russian].